

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЮЛІАНА ЦЕЛЕВИЧА

Одну із важливих ділянок української історичної науки становить дослідження історії Закарпатської України (Угорської Руси). Вивчення її започатковане працею Й.Базилевича, написаною латинською мовою без критичного аналізу подій. У 1867 р. опублікована розвідка Германа Бідермана про закарпатських українців, що містила багатий матеріал і відповідала вимогам тогочасної австрійсько-угорської політики, яка зводилася до спростування автохтонності українського населення Закарпаття.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробив Юліан Целевич. На сьогодні ще не проведено комплексний аналіз наукового доробку Ю.Целевича, пов'язаного з історією Закарпаття. Певна спроба донести до громадськості спадщину Целевича зроблена у 1993 р., коли були видані матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича¹. Вони містили поверховий аналіз праць Ю. Целевича на основі розвідки Б. Барвінського².

Як дослідник української історії Ю. Целевич прагнув висвітлити своє бачення історії Закарпаття і донести його до широкої громадськості. Результатом цього стала розвідка “Дещо за поселення угорської України Русинами и за унию церкви православної угорських Русинів з Римом”. У ній автор розкриває події, пов'язані із заселенням території Закарпаття українцями, прийняттям християнства, впливом іноземного елемента, діяльністю православної церкви в Угорщині, запровадженням унії. Крім того, Ю. Целевич звертає увагу на етнонаціональні та міжрелігійні відносини.

При написанні розвідки Ю. Целевич використав багато опублікованих праць, зокрема дослідження Германа Бідермана “ Угорські Русини, їх територія, заняття і їх історія”, яку М.Грушевський назвав “першою науковою працею, хоч, на жаль, в історичній частині дуже уривковою”, а С.Томашівський вважав її “у своїм часі дуже солідну”³. Російський дослідник історіографії Закарпаття В. Францев охарактеризував цю роботу так: “Лучшим и единственным цельным изслѣдованіем, посвященным Угорской Руси, является книга Бидермана”⁴. Окрім того, Ю. Целевич послуговувався розвідкою Йозефа Фідлера, яка, на думку Б. Барвінського, “містить в прилогах 13 грамот і інших документів, дотикаючих церковної унії, винятих із “k.k. Hauserchivny” у Відні”⁵, робив посилання на працю Йосифа Шафарика “Слов'янські старожитності” (“Slavische Alterhumer”). Ю. Целевич користувався й іншими творами, свідченням чого є процитовані у творі документи (грамоти).

Основна заслуга молодого Юліана Целевича полягала у тому, що він зумів систематизувати історичні факти та подати їх у проблемному викладі, висунувши власні концепції. Із розглядуваних у розвідці проблем важливою була поява на Закарпатті “русинів” (один з історичних етнонімів українського народу поряд із такими, як руські, руси, русинці, русаки, роси, карпатороси, угророси та інші). Спочатку автор намагається показати відмінності між українцями Наддніпрянщини і Карпат. Він робить це на основі порівняння природних особливостей, які значною мірою вплинули на проживання людей. Особливу увагу Ю. Целевич звертає на взаємовідносини закарпатців із сусідніми народами. Він писав, що на відміну від Наддніпрянщини і Наддністрянщини, територія, на якій проживало населення за Карпатами, була “ареною диких орд Гуннів, Лонгобардів, Гепидів, Готів, Герулів, Обрів, Угрів, Моголів та Турків, з одної, а Німців і пізніше Австріяків, з другої сторони”⁶.

У дослідженні Ю. Целевич вступає фактично у дискусію з Бідерманом щодо часу появи українців на території Закарпаття. На його думку, у VI столітті нашої ери, коли відбувалося переселення народів, українці зайняли тоді одночасно територію Галичини і Закарпаття. З українських племен тут поселилися білі хорвати, а вже звідти частина їх змушена була переселятися на Балкани у пошуках нових вільних територій. Ю. Целевич спростовував думку Бідермена, що українці поселилися разом з угорцями. Автор вказує, що згадка про “русинів” під час болгарського нашествия була відсутня у зв’язку з тим, що українці і болгарини фактично злилися в одне ціле і не розмежовувалися. Важливим для нього є те, що після нападу кочових племен – аварів, відбувся новий перерозподіл земель, і південні слов’яни, асимільовані болгарами, заселили частину території Панонії. Він звертає увагу і на процес переселення угорців, показує два шляхи, якими вони просувалися на територію Закарпаття. Ю. Целевич наводить факт, який знаходить у Безіменного нотаря короля Бели, про те, “що галицькі Русини показали Уграм дорогу через гори”⁷. Прихід угорців докорінно змінив становище, у якому перебувало населення, бо вони швидко поширили своє панування на території Панонії. Наслідки приходу угорців автор ототожнює з новим поділом “русинів”. На його думку, одна частина населення повернулася до Галичини, інша розселилася між угорцями, а ще інша влилася у різні слов’янські народи. Отже, Ю. Целевич висуває теорію автохтонності українського населення Закарпаття, яке осіло на цій території з VI століття нашої ери і проживало там під різними назвами перед приходами угорців.

Михайло Грушевський, розглядаючи етнічні процеси на території Закарпаття, твердив: “У другій половині VI в. українська колонізація могла в головніший уже опанувати свою територію”⁸. Це є фактично підтвердженням думки Целевича про час можливої появи українців на Закарпатті. Проблему білих хорватів М. Грушевський сприймає під певним кутом зору: “Виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трьох осібних груп – чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь містичний хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих слов’янських галузей”⁹. Саме у цей час відбувався процес формування слов’янських народів і була відсутня їх чітка диференціація. Однак М. Грушевський стосовно цього спирається на Аноніма – нотаря Бели, який твердив, що “в Карпатських горах старі осадники жили від непам’ятних часів, коли угри мандрували до Угорщини, а це період VI – VII ст.”¹⁰.

Володимир Гнатюк у статті “Чи закарпатські Українці автохтони?” загалом підтверджував погляди Целевича. Він зазначав: “Та кілька разів появлялися азійські кочовничі племена на степовій Україні, стільки разів випирали Українців на північ і на захід, наслідком чого вони відступали в волинські ліси, поліські болота та Карпати. Се діялося від половини VI до кінця XI ст., коли переходили туди Авари, Болгари, Мадяри, Печеніги”¹¹.

Дослідник історії стародавнього Ужгорода і Закарпаття взагалі Іреній Кондратович (1878 – 1957 рр.) також стверджував, що часом появи українців на цій території було VI–VII століття, розкривав роль кочівників в еміграції слов’янських племен, а особливо українців, які під тиском перших змушені були переходити на нові території за Карпати¹².

Сучасний розвиток археології дає змогу визначити три етапи у процесі заселення і розвитку слов’ян у Верхньому Потиссі. Перший належить до першої половини I тисячоліття н.е. і пов’язаний з появою у регіоні незначних слов’янських груп, які залишили пам’ятки типу пшеворської і пряхівської культур. Другий період – V–VIII ст. – характеризується масовим заселенням Закарпаття носіями празької культури, коли ще не відбувся поділ слов’ян на східних, західних і південних. Це був

загальнослов'янський світ, який розмовляв на споріднених племінних діалектах, мав близьку матеріальну і духовну культуру. Третій період – VIII–IX століття – відзначається формуванням на східнослов'янських землях давньоукраїнської культури. Увійшовши в користування, етноніми “Русь”, “руський”¹³ поширилися на колишнє хорватське населення Верхнього Потисся.

Питання про час появи українців на Закарпатті не розв'язано остаточно в сучасній історіографії. Концепція Ю. Целевича про те, що українці проживали на цій території перед приходом угорців, підтвердилася пізнішими дослідженнями, як і його теорія про розселення “русинів”.

Не менш важливою проблемою Ю. Целевич вважав прийняття християнства українцями Закарпаття. Для дослідника вона набувала особливого значення, адже він навчався на теологічному факультеті Віденського університету. Ю. Целевич не відкидав той факт, що носіями християнства в Угорській Русі були учні Св. Кирила і Мефодія. Це він намагався підтвердити тим, що латинський обряд “русини” не приймали, і про це немає документального свідчення в “літописців – ченців франконських”¹⁴, які повідомляли про нові народи, що приймали віру. Найбільш імовірним, на думку Целевича, було прийняття християнства з Галичини або від південних слов'ян, що підтверджує православний обряд. Часом поширення християнства на Закарпатті Ю. Целевич вважає IX століття після Різдва Христового, при цьому зазначає, що “угорські русини” перейняли віру від південних слов'ян і що вони першими прийняли науку святого Євангелія на “Русі”. Цим самим, оцінюючи подію, пов'язану із запровадженням християнства, А. Петрушевич у своєму дослідженні “Краткое историческое известіе о введеніи христіанства в Предкарпатских странах во времена св. Кирила и Методія”¹⁵ підтверджує наведені вище погляди Целевича. Інший дослідник Василь Гаджега у 20–х роках XX століття вловлює подібні думки і відзначає, що з'явившись на території Панонії, угорці зіткнулися з українцями, які були християнами східного обряду¹⁶. Сучасний дослідник історії церкви Закарпаття Атаназій Пекар часом прийняття християнства визначає другу половину IX століття у зв'язку з діяльністю учнів святих Кирила й Мефодія. Крім того, він звертає увагу на те, що місцеве населення сповідувало християнство ще перед тим, як появилися угорці на території за Карпатами¹⁷. Як видно, проблема прийняття християнства і його оцінка Целевичем була підтримана й одержала подальший розвиток. Загалом слід відзначити, що запровадження християнства ним оцінювалося позитивно, а особливо те, що воно було прийнято на століття швидше, ніж на інших землях сучасної України.

У своїй праці Ю. Целевич звертає увагу ще на проблеми відносин між угорськими королями і галицькими князями та їх боротьбу за Галицько-Волинський престол. Зокрема, він розкриває вплив угорського короля Степана II на галицького князя Бориса, що проявилось у визнанні останнім зверхності Угорщини. Целевич показав наслідки правління сина угорського короля Бели II Андрія на престолі Галицько-Волинського князівства. Напади татарського хана Батия зумовили появу на угорських землях значної частини українців, які були сповідниками православної віри.

Найбільше місце у розвитку й утвердженню православ'я Целевич відводив литовському вигнанцю князю Теодору Корятовичу. Зокрема, автор писав: “Прислужився він сим, що заложив 8 марта 1360 р. на горі чернецькій коло Мункача монастир чина св. Василя”¹⁸. Водночас Целевич намагався показати мукачівський монастир як центр православної віри. Точний час побудови монастиря встановити важко, оскільки було декілька версій щодо цього. Наприклад, І. Кондратович, як і Целевич, вважав, що основну роль у заснуванні монастиря відіграв князь Корятович, як час його утворення визначав 1360 рік¹⁹. У “Нарисі історії Закарпаття” сучасні дослідники виникнення

монастиря дають кінцем XIV – початком XV століття і пов’язують з князюванням Ф. Корятовича. Проте вони не відкидають і той факт, що Корятович міг лише розширити і перебудувати вже існуючий монастир, залучивши частину монахів, священників та відповідну церковну літературу²⁰.

Ю. Целевич відзначав, що без істотних змін православна віра проіснувала в Угорщині до XVII ст., священників висвячував Владика Перемиський. Він звертає увагу і на те, що ставлення до православних “русинів” східного обряду перебувало у протиріччі до латинської церкви, а саме слово “русин” означало в Угорщині “шизматики”²¹. Подібну оцінку становища українців давав В.Гаджеги, який вказував, що про русинів “шизматиків” ніхто не думав²². Отже, належність до православ’я фактично вводила українців у ранг ізгоїв. Далі Целевич зосереджував свою увагу на проблемі поширення реформації.

Автор згадував Віденський договір 1605 року, за яким угорські лютерани і кальвіністи отримували право на вільне віросповідання. Проте він зауважував, що католицизм через реформацію намагався посилити свої позиції на сході, де впливи лютеранства та кальвінізму не були такими значними, як на заході. На думку Ю. Целевича, православна церква не піддалася впливам католицизму, але уся Північна Угорщина опинилася в руках князів, які підтримували протестантизм із Чехії та Німеччини. Наслідок цього процесу він вбачав у зростанні ролі протестантизму. Так, А. Пекар, оцінюючи тогочасну ситуацію в Угорщині, говорив, що більшість церковного майна і земель потрапила до рук протестантів²³.

Розкриваючи становище православних українців, Ю. Целевич підкреслював, що була відсутня суттєва різниця між простими віруючими та священнослужителями. Автор підводив до думки, що ставлення до православного українського населення було жакливе. Подібну характеристику цієї ситуації дав З. Ашкиназе, який при описі тогочасного стану православного духовенства вказував, що українці не отримали допомоги від держави, не мали власних доходів, тому були приречені на голодне існування²⁴.

Особливу увагу Ю. Целевич звертав на проблему церковної унії. Визначну роль у прийнятті унії він відводив єпископу Василю Тарасовичу. Зокрема, автор зазначав: “Василь Тарасович є першим владикою, котрого само духовенство угорсько-руське на престіл поклиало”²⁵. Такий вибір підтримав князь Ракочій, який у той час вів боротьбу проти Австрії та єзуїтів. Однак Целевич згадував і про успіхи католицької пропаганди в угорських землях, підтверджуючи це тим, що Тарасович у 1641 р. починає цікавитися питанням запровадження унії. Проголошення унії 24 квітня 1649 р. мало велике значення у діяльності української церкви на Закарпатті. Целевич наводив текст грамоти, у якій шість представників православної церкви визнавали зверхність “церкви римської, котру ми до нині без причини ненавиділи й котрою гордили. Грецьку шизму и блуди віддаляємо від наших сердець”²⁶. Водночас Целевич, цитуючи грамоту, подає вимоги, які були висунуті при прийнятті зверхності католицької церкви. Вони зводились до того, щоб було збережено грецький обряд при богослужіннях, забезпечено право обирати власного єпископа, повноваження якого потім повинен був підтвердити папа римський. Ю. Целевич писав, що прийняття унії не могло відбутися одразу, оскільки відречення від православ’я значної частини духовенства і простих віруючих зайняло декілька років. Запровадження унії отримало неоднозначну оцінку в історіографії. З.Ашкиназе вважав, що унія була прийнята духовенством без відома і проти волі віруючих та не знайшла підтримки серед народу²⁷. На противагу цьому твердженню, Е.Перфецький (1888 – 1947 рр.), професор історії у Братиславському університеті, відзначав, що з прийняттям унії на Закарпатті, окрім зовнішнього протекторату,

духовенство отримало б такі самі права і привілеї, які мало латинське духовенство²⁸. В. Гаджега з цього приводу писав: “Унія стала джерелом, звідки протікали нашому руському народу культура і духовна, і політична, відповідно й матеріальна”²⁹.

Остаточну канонізацію мукачівського єпископства Ю. Целевич відносить до часів правління австрійської цесарівни Марії-Терезії, яка у зверненні до папи Кліма XIII від 30 квітня 1766 р. дала гарантії державної підтримки єпископу. Слід зауважити, що у кінці розвідки подано список усіх мукачівських владик.

Праця Ю. Целевича є маловідомою в українській історіографії, однак вона по праву належить до кращих наукових розробок другої половини XIX ст. У ній підняті проблеми, які ще не отримали повного розв’язання у сучасній історичній науці. Більшість думок і концепцій Ю. Целевича згодом знайшли своє підтвердження у працях з історії Закарпаття. Заслугою автора є те, що він висунув власні концепції історичного минулого краю на основі давніх матеріалів та нових документів.

1. Историк, етнограф, педагог. Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993. – 65 с.
2. Барвінський Б. Д-р Юліан Целевич (23. III. 1843 – 24. XII. 1892) і його наукова діяльність на полі української історіографії і етнографії в світлі давніших та новіших дослідів. – Львів, 1927. – С.16-33.
3. Там само. – С.19.
4. Францев В. Обзор важнейших изученій Угорской Руси // Русский филологический вѣстник. – 1901. – Т. XLV. – С.190-191.
5. Барвінський Б. Назв. праця. – С. 20.
6. Дещо за поселення угорської України Русинами и за унію церкви православної угорських Русинів з Римом (Написав Улян Ц. в Відню) // Правда. – 1868. – Ч.35. – С. 417.
7. Там само. – С. 418.
8. Грушевський М.С. Історія України – Руси: У 11 т., 12 кн. – К., Т.1. – 1991. – С.160.
9. Там само. – С. 183.
10. Там само. – С. 233.
11. Гнатюк В. Чи Закарпатські Українці автохтони? // Літературно – науковий вѣстник . – 1922. – Т.LXXVI. – С. 275–276.
12. Кондратович И. Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород, 1924. – С. 9.
13. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року). – Ужгород, 1993. – Т.1. – С. 44.
14. Дещо за поселення угорської України Русинами... – С. 419.
15. Петрушевич А. Краткое историческое известіе о введеніи христіанства в Предкарпатских странах во времена св. Кирила и Методія. – Львов, 1882. – С. 3-4.
16. Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в був. Жупі земплинської. – Ужгород, 1931. – С. 76.
17. Атанасій В. Пекар, ЧСВВ Нариси історії церкви Закарпаття. – Рим – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 15-16.
18. Дещо за поселення угорської України Русинами... // Правда. – 1868. – Ч. 37. – С. 440.
19. Кондратович И. Назв. праця. – С. 10.
20. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року). – С. 156.
21. Дещо за поселення угорської України Русинами... – С. 450.
22. Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в був. Жупі Угоча. – Ужгород, 1927. – С. 121.
23. Атанасій В. Назв. праця. – С. 17.
24. Ашкинази З. Православное движение в Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1926. – С. 6.
25. Дещо за поселення угорської України Русинами... – С. 461.
26. Там само. – С. 462.
27. Ашкинази З. Назв. праця. – С. 6.
28. Перфецький Е. Василь Тарасович, єпископ Мукачевський (до історії початків церковної Унії в Підкарпаттю). – Ужгород, 1923. – С. 5.
29. Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в був. Жупі Угоча. – С. 122.